

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 195 – 199

ORATORY SKILLS (problems internal genre sections)

R. T. Almukhanova

Kazakh National University of Art, Astana, Kazakhstan.
 E-mail: riza_almuhanova@mail.ru

Key words: oratory, literary, genre, folklore, story.

Abstract. This article deals with the problems of separation of rhetorical devices. In the book "History of Kazakh literature" (2008), the author of this article considered from a new point of view the way of formation of rhetorical devices. Provision of study is the official continuation of the study "History of Kazakh literature". At the same time genre classification relating to the oratory in the other books, require new studies.

The novelty of the present article is providing the classification of oratory skills as the folk and authorial, further we can classify folk oratory according to the differences of the plot as original and artistic. In other words, this article proposes to classify original rhetorical devices relating to international plots, common to many nations as archaic, and the other group – artistic rhetorical devices with use of proverbs, riddles, gestures and experimental methods that are intended to have creative and imaginative effect on its audience and add a literary quality.

УДК 398.1(574)

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР (жанрішілік жіктеулер проблемалары)

Р. Т. Алмуханова

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: шешендік, әдебиет, жанр, фольклор, сюжет.

Аннотация. Макала шешендік сөздердің жанрішілік түрлерге бөліну проблемаларына арналған. «Қазақ әдебиетінің тарихы» (2008) кітабында осы макаланың авторы шешендік сөздердің жасалу жолдары бойынша жаңа түргыда қарастырған. Ал шешендік сөздерге қатысты жанрішілік жіктеулер жаңа зерделеуді қажет етеді. Ұсынылып отырған бұл мақаланың жаңалығы: жалпы шешендік сөздерді онтайлы жіктеу үшін оларды фольклорлық және авторлы деп қарастырып, сосын сюжеттердің ерекшелігіне қарай байырғы және көркемдеген шешендік сөздер деп топтауды ұсынады. Халықаралық сюжеттер көрсеткішіне енген және бұл көрсеткішке енгізілмесе де, көп халыққа ортақ сюжеттер байырғы шешендік сөздер деп, ал көркемдеген шешендік сөздер тобына мақал, жұмбак, ым-ишара, экспериментті тәсілдерді қосу арқылы даулардың шешілуі көрсетілген сюжетті мәтіндерді бөлек топтастыруды ұсынады. Сонымен бірге шешендік арнау, шешендік нақыл деген жіктеулердің орынсыз екендігі дәлелденеді.

Зерттеудің нәтижесі ретінде шешендік сөздердің жанрішілік түрлерге жіктелуі дауларды шешуде фольклорлық жанрлардың синкреттелу жағдайларымен сабактастырылып ескерілуі тиіс. Соңдықтан жіктеулердің даулы оқиғаларды шешу барысында қолданылған әдіс-тәсілдері, яғни жасалу жолдарына да мән берілгені дұрыс.

Кіріспе. Қазақ руханиятында шешендік сөздердің алатын орны, манзызы сөзсіз. Ол – қазақ менталитетінің және халықтық логика қуаттылығының айнасы. Шешендік сөздерге арналған біраз жинақ жарық көрді, осы кітаптардағы енген шығармаларды топтау максатында жіктеулер де

жасалды. Дегенмен қазақ фольклортану ғылымында жана пайымдауларды басшылықта алып, жана зерттеулерге жол ашу қажет.

Зерттеу әдістемесі. Фольклортану ғылымында қалыптасқан салыстырмалы, салыстырмалытарихи әдістері арқылы қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде шешендік сөздердегі сюжеттердің пайда болу, тарапу ерекшеліктеріне қарай байырғы, ал өзге жанрлармен сабактас синкреттелген шешендік сөздерді көркемделген шешендік сөздер деп жіктеу ұсынылды. Сондай-ақ осы кезге дейнігі еңбектерде жазылып келген шешендік арнау, шешендік нақыл, т.б. түрлер туралы жана көзқарастағы пікірлер қосылды.

Зерттеу нәтижелерін қолдану аясы кең, ғылыми еңбектерге, жоғары оку орындарындағы студенттерге, қалың жүртшылықтың рухани сұранысын қанағаттандыру мақсатында пайдаланылу мүмкіндігі мол.

Нәтиже: қазақ шешендік сөздері фольклорлық және авторлық деп, үлкен екі топқа бөліп, фольклорлық нұсқаларды байырғы және көркемделген шешендік сөздер деп жіктеу жанрішлік жанрлардың ерекшеліктері табуға онтайлы болады.

Би дегенде шешендік те қатар айтылатыны анық. Халықтың алдындағы абырой, беделінің күштілігінен сол тарихи тұлғалардың атынан айтылған шешендік сөздердің авторлығына айтуши күмән келтірмеген. Сондықтан әркім өзінің көnlіне, санасына жақын адамдардың «Ол айтты» деген сөздеріне сенеді. Дегенмен ғылым талабы бойынша авторлық шешендік сөздер мен фольклорлық нұсқалардың арасында айырым қатаң сақталуы туіс. Әрине, нақты ешкімнің аты аталмай, жалпы түрде, бір жігіт не бір қызы, не тапқыр келін айтты делінетін «Жауап тапқан жігіт», «Тауып айтқан келін», «Баланың тапқырлығы», «Бай мен жалшы», «Кеден кеден болды» деген тақырыптармен берілгендердің фольклор екені сөзсіз.

2008 ж. жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихында» алдынғы зерттеулер ескеріле отырып, шешендік сөздердің жасалу жолдарына қатысты жана зерделеу ұсынылды [1]. Дегенмен жанрішлік жіктеулер тұрғысынан әлі де ойланар түстар жоқ емес.

Ең алдымен, айтыстың фольклорлық және авторлық түрлерге бөлінетіні сияқты шешендік сөздерге де осындай үлкен жіктеу қажеттігі сөзсіз. Бұған коса толғау жанрына да қатысты жана ізденістер болуы керек. Өйткені, ғылымда тоқырау жоқ, бұрын қазақ әдебиеті тек фольклор және авторлы жазба әдебиеті деп бөлінген, ал бүгінде жана ойларға орын берілуде. Атап айтқанда, филология ғылымдарының кандидаты М.Дүйсеновтің авторы белгісіз шығармалар мен нақты бір жырауға ғана телініп айтылатын толғауларды бір сипатта қабылдамау керектігін жазған ойтұрткісі кейінгі жылдары оң шешімін тауып, қазіргі ғылымда қазақтың ұлттық сөз өнері үш түрге: фольклор, авторлы ауыз әдебиеті деп жіктелді [2, 3-б.; 1, 6-8-бб.].

Ал шығармаларды дәуірлерге бөлгендеге, әдетте, ғылыми зерттеулерде, жинақтарды құрастыруда хронологиялық жіктеу басшылықта алынады. Бірақ шешендік сөздерді айтуши тұлғалардың заманын болжалды түрде шамаласақ та, оларға қатысты сарындар мен сюжеттерді түгелімен ғасырларға бөліп, жіктеу мүмкін емес, бірақ сюжеттердің пайда болуы мен тарапу ерекшеліктерін ескеріп, қазақ руханиятындағы шешендік сөздерді, негізінен, жалпы екі үлкен топқа бөлуге болады. Ең алдымен, әрине, «Байырғы биліктер» көзге түсетіні сөзсіз. Бұл атап архайкалық деген ұғым үшін емес, ол сюжеттер әлемдік фольклор бойынша тараған, солайша оның пайда болуын тарихи дәлелдеу қыын екендігі ескеріледі. Бұл бөлімдегі сюжеттер «Айғырын кісінепесін» (АТ 875 Е), «Екі әйелдің бір балаға таласуы» (АТ 926), т.б. халықаралық сюжеттер көрсеткішінен орын алған және түркі, басқа да халықтарға ортақ «Бота дауы», «Ақсақ ешкі», «Ет сасыса, не себейін?», «Ешкі егіз табады», «Төрт тентек», «Жоқ іздеу», т.т. сарындары болуымен ерекше.

Едіге, Асан қайғы, Жиренше есімдерімен, яғни нақты біреудің атына телініп айттылғанымен, олардың фольклор екендігі көпнұсқалық сипаты арқылы байқалып тұрады. Әрі Едігеге қатысты сюжеттің халықаралық екенін көзінде Г. Н. Потанин жазған. Ол Едіге бидін бота мен інген туралы билігі Библиядағы Соломон екі әйелдің бір балаға таласын шешкен мысалмен бірдей екенін анықтап, Едіге туралы көшпелі түркілер арасында ежелден, исламға дейін, яғни Библияға еш тәуелсіз және тарихи Едігеден көп заман бұрын пайда болған деп қорытқан [3, 262-б.]. 2008 ж. «Қазақ әдебиетінің тарихында» халықаралық сюжеттер көрсеткіші бойынша біраз сарын анықталды.

Көніл қалағанымен, шындығында, Асан қайғы мен Жиреншениң де нақты тарихи тұлға екенін қуаттауға деректі құжат жоқ, сонымен бірге оның тарихиленген жоққа шығару да мүмкін емес. Әрі

бір ғана қазаққа емес, түркі халықтарына ортақтығы және бар. Сондықтан бұл жағдайда шешендік сөздердегі халықаралық сюжеттер мен сарындарға мән бере отырып, оларды фольклорлық сюжеттер тобына қосу керектігі айқын.

Асан қайғының қалмақтың ханы Еженге баруы немесе Жиреншениң әз Жәнібекпен замандаған болғанын айтуда тарихтың ізі бар дегенмен, оларға қатысты сюжеттер мен сарындар ортағасырларды мензейді, бірақ, бәрібір, бұларда қолданылған ақылды жауаптардың пайда болу кезеңін нақты кесіп айту қыын. Мәселен, ақсақ ешкі туралы сюжет, оны ортағасырда пайда болған деп айтуда дәлел жок.

Ал «Көркемделген шешендік сөздер» тобындағы шешендік сөздер аңыз жанрының табиғатына сай мақал мен жұмбақтаудың, т.т. түрлерді қолдану арқылы дамыған. Мақал да, дәстүрлі жұмбақта – фольклорлық жеке жанрлар, фольклорға жанрлық синкреттілік тән болғандықтан, шешендік сөздер де одан тыс қала алмайды.

С. Қасқабасов Б. Адамбаевтың: «Аңыз жанрының бір бөлшегі – шешендік сөздер. Халық өзінің шығармаларында белгілі адамның бейнесін ғана өзгертіп қоймайды, оның, ең алдымен, ісін, сөзін қалауынша ел тілегіне бейімдеп өндеп, өзгертіп жібереді» [2, 130–131-бб.], – деген сөзін қолдай отырып, шешендік сөздерде көркемдік жинақтаудың орын алатынын жазып, нақты тұжырымдаған. Осылайша С. Қасқабасовтың бұл пікірі тағы бір жаңрішілік түрге мән беруге жетелейді. Мәселен, билер мен шешендер дауларды ым-ишара арқылы шешті деу қисынсыз. Әділдік ізден келген адамның алдында біресе қолын көтеріп, біресе ернін көтеріп, өзі төрде жатуы мүмкін емес. Сондықтан билер мен шешендерге қатысты ым-ишаралардың қолданысы таза фольклорлық сана арқылы жасалған, яғни бұл да жұмбақтаудың бір түрі, ал оны түсінетін, ұғатын ақылды адам ғана, сондықтан аңыздың жанрлық табиғаты бойынша ақылман адам – мықты шешен ғана ұғып, шеше алады.

Ең бастысы, жанр ретінде танылып, даралануы үшін, алдымен, сюжет болуы шарт. Ал сюжеттің өзін жалпы аңыздардан бөлектейтін тағы бір айырым-белгісі: мұнда міндетті түрде даулы оқиға, ол оқиғаның шешімі болуы тиіс. Шынында да, жанрлық талап тұрғысынан шешендік сөздердің іріктең, зер салғанда, олардың өзегіндегі ақылды жауаптар сарыны айқындалады.

Ш. Үәлиханов «шешен» сөзі көне монгол тілінде ақылман деген ұғымды беретінін байқаған [4, 119-б.], оның бұл пікірінің дұрыстығы шешендік сөздерді зерттеу барысында қуатталады. Және ол «Ежелгі халықтың ұлгідегі билер соты» туралы жазбасында [5] атағандай, мировой судьялардан бөлек, қазақтың өз дәстүріне сай билік қылу орнықкан, яғни шешен типінің пайда болу, қалыптасу тарихы тереңде екені сөзсіз.

М. Әуезовтің билер айтысы деген жіктеуі ғылымда орнықпады, мұны ескеру қажет. Ал Халел Досмұхамедұлының «Қазақ халық әдебиеті» атты зерттеуіндегі кестеде «білік сөз» жеке жанр ретінде орын алғаны рас, бірақ Ахмет Байтұрсынұлы шешендік сөзді бес түрге бөліп, «Шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау я қаралау мақсатпен сөйлеп, сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері билік шешен сөзі деп аталады» [6, 258-б.], – деген, яғни шешендік сөздің бір түрі есебінде атаған.

Кеңестік дәүірде, 1945 жылы «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты кандидаттық диссертация жазған Әмина Мәметованың «ұлы билер» деген сөз қолданысы үстем идеологияның саясатына қайши келгендіктен, сынға алынды. Шындығында, «ұлы», «дана» деген эпитеттерді қолданудың критерийлерін ғылыми тұрғыда талап етушілік пайда болары түсінікті. Эйтсе де, ұлы билер деген қолданыстың халық үшін рухани қажеттілігі сөзсіз. Оның үстіне, Ә. Мәметованың диссертациясын оқыған адам оның «ұлы билер» дегенді орнымен айтатынын көреді. Мәселен, ол диссертацияның 66-бетінде ру, ата, ақсақалдықта бөлінген кезде әділ билік болмайтынын, 101-бетінде ірі мәселені ұлы билердің өздері шешіп, уақ мәселені балаларына жібергенін, 102-бетінде өмір тәжірибелерінен тұган терен пікір ұлы билердің жұмбақтарында ғана болатынын, ал, соңғы кезде оның әдіс-айла құралына айналып кеткенін боямасыз, бүкпесіз жазған.

Халел Досмұхамедұлының «білік сөз» дегені Ә. Мәметоваға тікелей әсер еткен-етпегенін бүгінде айту қыын, бірақ ой салатын екі жағдай бар: бір анық – шешендік сөздер және билік сөздер тен дәрежеде синоним бола алмайды, өйткені, шешендік сөздердің бәрін бір ғана сөзбен «Билік сөз» деу тарлық жасайды, яғни билік сөз өз алдына жеке жанр емес.

Билік сөз деген қолданыс Б. Адамбаевтың енбектерінде де бой көрсетіп қалады, бірақ ол жанр атауы ретінде қолданбаған.

Ал шешендік дауды мазмұнына қарай жер дауы, жесір дауы, мал дауы деп бөлу қыын емес, бірақ шешендік сөздерге кең ауқыммен түгел зер салғанда, бұл жіктеуге сыймай, сырт қалатындары да бар. Онын бірі – шешендік арнау. Б. Адамбаевтың жинақтарында осы атаумен топтастырылған шығармалардың арнауға еш қатысы жоқ. Мәселен, «Ақтайлақ пен Қанай шешен», «Ақтайлақ шешен Қанай шешеннен»:

– Ер басында бақыт нешеу?

Кемдік нешеу?

Құлазу нешеу? – деп сұрады. Сонда Қарауыл Қанай шешен былай деп жауап береді...» ... [7, 74-б.], міне, бір қарағанда, бір адамға бағытталған арнау сияқты көрінеді, бірақ жауап бір ғана Қанайдың авторлығына байлануы мүмкін емес. Мұндай сұрақ пен жауаптасудың үлгісі, нұсқасы өте көп.

Осы пайыммен шешендік арнау деп ұсынылған «Жидебай мен Қараменде сөздері» атты мәтінді де түсінуге болады. Мәтін бойынша: «Әлтеке Жидебай батыр әрі шешен болған екен...

Бертін қартайған кезінде жастық шағының жолдасы Қараменде би есіне түсіп, өткен жастық уағындағы істерін, қартайып, қажығандагы өзгерістерін айтып, пікір алыспакшы болуды ойланады. Ол кезде ел арасындағы қатынас тек атпен ғана болғандықтан, өзі бара алмайды да, ел танып, сөз мәнісін білетін бір жас жігітті шақыртып:

– Шырағым, Тобықтыда Қараменде деген досым бар еді. Қөрмегелі көп жылдар болды, сағындым. Өзім іздел баруға шамам жоқ, о да қартайды, іздел келе алмайды. Соған айтатын біл сәлемдерім бар еді, соны жеткізіп келші, – дейді» [7, 43–45-бб.], – делінген.

Ал, шындығында, халықтық мұралардың ішінде осындағы жұмбакты сөздер мен олардың шешімдері бірнеше нұсқада кездеседі. Яғни мұндай сөздердің нақты біреуге арнау сияқты көрінің сырт көзге ғана, оның маңызы, үйіткісі – жұмбакты сөздер, ал оның басқа адамдарға да арналуы мүмкін.

Сонымен бірге шешендік нақыл дегенді де ойлану керек, өйткені, фольклорда да, жалпы, әдебиетте афоризм – жеке жанр. Бір қарағанда, ол шешендік сөздің аясына қосылатын сияқты, бірақ бұларда даулы оқиға және оның шешімі көрінбейді. Сондықтан нақыл сөздер қандай да бір даулы оқиғаны шешуге бағытталмаса, басқа жанрдың еншісі екені айқын болады.

Мәтіндерде айтылған әр қымылға ғылыми түсінік беру мүмкін емес, ым-ишараптар бұқараның қатысуымен енгендіктен, бұлардағы еркіндіктің болуы заңды. Әр ым-ишараптың мәнін әркім өз пайымынша қабылдай алады. Шешендік сөздердегі жұмбак өзгеше, оның да өз ерекшеліктері кездеседі. Сол себепті ым-ишараптар қатыстырылған мәтіндер жұмбакты сөздермен бір аяда қарастырылуы жөн. Оның үстінен Мәшіүр Жүсіп Қөпейұлының: «...Бұрынғы заманның жақсылары бүркітше санқылдал, айдай ғаламның көзінше сөйлесуші еді» деп жазғаны [8, 93–94-бб.] ой салады, яғни ым-ишараптардың да, эксперименттік тәсілдердің де фольклорлық тәсілмен жасалғанын түсінуге көмек береді.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» [1, 493-б.] бір балаға таласты шешу үшін «жалған үкім» жасалып, анық шеше анықталғанына мән берілген. Бірақ «жалған үкім» деп қана бағалаудың аясына сыймайтын тосын сынақтар да кездеседі. Әсіресе, қыз бен жігіттің араларындағы даулы мәселелерде бірінің қолына – қылыщ, екіншісінің қолына қынап беруі немесе осыған ұқсас нәрслердің қолдану бар. Бұлар осы кезге дейін сөз-мәтіндік шешімдермен бір ауқымда берілген.

Жіктеулерге қатысты ойланғанда, «Сырымның Мөңке биді женуі» деген мәтіндегі «қара билік» деген қолданыс назар аудартады, бірақ жанрішілік атау ретінде мұны қолданудың реті келмейді. Сондықтан «Экспериментті шешімдер» деген қолданыс енгізуге болады. Сондай-ақ кінәлі адамды табуға жасалған әрекет кейде ертегілік сипатты да аңғартады. Мәселен, «Бабалар сөзіндегі» «Едігенің төресі» атты мәтіндегі [9, 276–278-бб.], дегенмен дәл бұл мәтіннің кумулятивті ертегіге ұқсас (тізбек) жасалуы шешендік сөзге қостырмайды.

«Толғау сөздердің бір түрі – шешендік жұмбак» деген Б.Адамбаевтың танымы [7, 13-б.] да бұл жанрішілік түрге назар аударуды талап етеді. Жырау атымен сақталса, ол анық болады, ал шешендір айтты деген толғаулардың авторсыз болуы ойландыруы керек. Өйткені, авторсыз болғандықтан, ол толғаудың иесі сақталмай қалған жырауға да тиесіл болуы мүмкін. Бұл арнайы мәселе ретінде көніл бөлуді қажет етеді.

Шешендей сөздер бойынша жарық көрген жинақтарды зерделегендеге, шешендей толғаулардың құрылымы терменің ерекшелігін еске түсіреді. Мәселен, «Арғымақ жабы көрінер», «Жігіт жасы – жиырма бес».

Корыта айтқанда, зерттеудің нәтижесі ретінде шешендей сөздердің жанрішілік түрлерге жіктелуі дауларды шешуде фольклорлық жанрлардың синкеттелу жағдайларымен сабактастырылғы ескерілуі тиіс. Соңықтан жіктеулердің даулы оқигаларды шешу барысында қолданылған әдістәсілдері, яғни жасалу жолдарына да мән берілгені дұрыс.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдыш. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.
- [2] Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
- [3] Қазақ фольклористикасының тарихы: революцияға дейінгі кезең. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
- [4] Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- [5] Уәлиханов Ш. Алтышашарға сапар. – Алматы: Атамура, 2006. – 304 б.
- [6] Байтұрсынұлы А. Алты томдыш шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
- [7] Шешендей сөздер. Құрастырып, алғы сөзін жазған Б. Адамбаев. – Алматы: Отаяу, 1992. – 189 б.
- [8] Көпейұлы М. Шығармалары. – Т.6. – Алматы: Алаш, 2006. – 296 б.
- [9] Бабалар сөзі. Жүзтомдыш. – Т. 85. – Алматы: Фолиант, 2012. – 412 б.

REFERENCES

- [1] Qazaq a'debi'etininh tari'xy'. On tomdy'q. 1-tom. Almaty': QazAqparat, 2008. 812 b.
- [2] Qasqabasov S. Zhanazyq'. Astana: Awdarma, 2002. 584 b.
- [3] Qazaq fol'klori'sti'kasy'ny'nh tari'xy': revolyuci'yagha dejingi kezenh. Almaty': Ghy'ly'm, 1988. 432 b.
- [4] Wa'l'i'xanov Sh. Tanhdamaly'. Almaty': Zhazwshy', 1985. 560 b.
- [5] Wa'l'i'xanov Sh. Alty'shahargha sapar. Almaty': Atamura, 2006. 304 b.
- [6] Bajtursy'nuly' A. Alty' tomdy'q shy'gharmalar zhi'naghy'. T. 1. Almaty': El-shezhire, 2013. 382 b.
- [7] Sheshendik so'zder. Qurastyry'p, alghy' so'zin zhazghan B. Adambaev. Almaty': Otaw, 1992. 189 b.
- [8] Ko'pejuly' M. Shy'gharmalary'. T.6. Almaty': Alash, 2006. 296 b.
- [9] Babalar so'zi. Zhu'ztomdy'q. T. 85. Almaty': Foli'ant, 2012. 412 b.

ОРАТОРСКИЕ СЛОВА (проблемы классификации жанров)

Р. Т. Алмуханова

Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан

Түйін сөздер: ораторство, литература, жанр, фольклор, сюжет.

Аннотация. Статья посвящена проблемам изучения традиционного ораторского искусства – шешендей сөздер. В статье рассматриваются внутрижанровые подразделения, также ряд важных аспектов.

Поступила 17.03.2016 г.